

NYA AVHANDLINGAR

Mikael Eivergård: *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Etnologiska skrifter 30, Institutionen för kultur och medier/Etnologi, Umeå 2003. 222 s. English summary. ISBN 91-628-5791-6.

Umeetnologen Mikael Eivergårds avhandling skulle egentligen ha hetat *Den slutna anstalten*, en titel som författaren hade bestämt sig för på ett tidigt stadium i forskningsprocessen. Nu blev det inte så. Boken fick istället namnet *Frihetens milda disciplin*. Den kom troligtvis inte att handla mindre om disciplin, men om andra former av disciplinering än den frihetsberövande och fysiskt kontrollerande. Via Erving Goffmans *Totala institutioner* och Michel Foucaults *Övervakning och straff* till sociologen Nikolas Rose's arbete kring det liberala frihetsbegreppet förändrades titeln. Nu insåg författaren att frihet inte behöver vara en motsats till maktutövning och disciplin utan tvärtom är intimt förknippad med olika former av social styrning. Intresset för styrningens mekanismer tilltog, liksom insikten att när vi undersöker social styrning behöver vi veta vad det är människor skall styras mot. Det vill säga det som uppfattas som "det normala" i samhället.

Det teoretiska intresset kring hur social styrning uppstår och hur ett avvikande beteende sanktioneras, hittade sin lämpliga empiriska bas i sinnessjukvårdens dramatiska historia. Efter ett kortare dokumentationsarbete för ett museum och ett spirande samarbete med andra forskare, däribland den blivande parhästen och kollegan Lars-Eric Jönsson, med avhandlingen *Det terapeutiska rummet* (1998), tog idéerna om ännu en bok kring den svenska sinnessjukvården konkret form.

På forskningsfältet fanns redan de historiker, idéhistoriker, sociologer, etnologer m.fl. som hade intresserat sig för samhällsliga institutioner som sinnessjukhus men också kliniken, fängelset, arbetshemmet, uppfostningsanstalten och sjukhuset. Kort sagt, välfärdens vänthallar och förvaringsplatser av olika slag. Andra centrala studier är de som behandlar frågan hur samhället har definierat och hanterat de "avvikande".

Eivergårds bidrag till denna existerande forskning syftar till att "beskriva och analysera den anstaltsbundna sinnessjukvården som ett modernt disciplineringsprojekt" (s. 13). Två problemområden lyfts fram för att bilda den övergripande ramen för framställningen. Det första tar fasta på relationen mellan sociala och kulturella normer och verksamheter på sinnessjukhusen, den andra på själva styrandets tekniker och metoder. Linsen varigenom detta ses är det konkreta mötet mellan institution och patient. Detta möte är i sin tur strukturerat med hjälp av tre "tematiska områden": 1. Regimen och individen; 2. Den produktiva patienten; 3. Kön och sexualitet, vilka också styr avhandlingens disposition.

Trots att avhandlingen fokuserar på tiden 1850–1970 känns den kusligt aktuell i ljuset av vad som hände i Sverige september 2003¹, vilket återuppväckte debatten om mentalsjukhusens vara eller inte vara.

Arkivet som erfarenheternas mötesplats

Avhandlingens empiriska material består av två typer av källor. Den första typen är nära förknippad med sjukhusets vardag och finns att hämta i de enskilda sjukhusens arkiv, på Riksarkivet och i Socialstyrelsens arkiv. Det kan röra sig om patientjournaler, årsberättelser från sjukhusen och protokoll från Överinspektörens inspektionsrundor. Den andra källkategorin består av programmatiska texter – publicerade, psykiatriska och medicinska texter ur tidskrifter, facklitteratur, utredningar och vårdprogram. Detta källäge innebär att avhandlingen inte anlägger ett patientperspektiv på vården, utan det är i första hand de medicinska auktoriteterna som får föra talan. Visserligen kan patienternas röster framskynta i journaltexterna, men det är, som Eivergård påpekar, en röst som är tolkad och nedskriven utifrån läkarens kunskapsintresse. Det hindrar dock inte att det är möjligt att uttala sig om patienternas villkor genom att se "hur vårdens företrädare talade om, betraktade och hanterade" (s. 21) de intagna.

Arkivstudier är i första hand sortering, läsning och sällning bland papper och kan egentligen inte beskrivas som ett socialt samspel, som vid en intervju. Trots detta

sker ett slags möte. För det första är det ett möte mellan samtidens läsare präglad av sociala, kulturella och historiska omständigheter och dåtidens textförfattare – präglad av sin tids specifika omständigheter. För det andra är det ett möte som är kopplat till själva forskningsprocessen, där forskarens utgångspunkter och förutsättningar gör en ”ren” analys av texten omöjlig. ”I arkivet blir, i bästa fall, forskaren själv en texternas och erfarenheternas mötesplats”, som det så fint uttrycks (s. 20).

Det är lätt att fångas av detta många gånger gripande material. Speciellt journalerna gör djupt intryck. Av de drygt 1 000 journaler som författaren har läst har ett tjugotal valts ut. Detta urval har dels motiverats av att vissa tidsskeden ansågs vara intressantare än andra, och att en någotsånär jämn könsfördelning eftersträvades. Ett annat sätt att välja har inneburit att stanna till vid vissa ”kritiska händelser som korresponderat med avhandlingens problemområden” (s. 26).

Att ställa praktik mot program

Utbyggnaden av hospitalen tog fart kring 1850 och pågick ända till 1960-talet då det fanns 33 752 platser på ett trettiotal sjukhus. En av anledningarna till detta, säger författaren, var att den ”psykiatriska blickens räckvidd kom att omfatta allt fler icke socialt önskvärda avvikelser som prostitution, kriminalitet, missbruk och nedsatt arbetsförmåga” (s. 199). 1960 tvåångsvårdades mångdubbelt fler personer på mentalsjukhus än 60 år tidigare, trots en kritik mot denna vårdform. Under 70-talet tog den kritiska debatten ökad fart för att på 80- och 90-talen motivera stängning av kliniker och utslussning i ”eget boende”.

Flera av sjukhusen var mycket stora med ett par tusen patienter och var utformade som ett eget samhälle, med egna arbetsplatser, eget jordbruk, egna affärer och egna ”centrum” beroende på vilken tid vi talar om. Trots detta vore det fel att tolka dem som en värld *för sig*, isolerade från det moderna samhället. Tvärtom, menar Eivergård, kan man se dem som ett koncentrat och en förlängning av samhällets vitalaste normer och föreställningar, närmast ett testlaboratorium där nya synsätt på kropp, hälsa och normalitet framträdde i skarp kontur än i samhället utanför.

Avhandlingens ambition är att skriva praktikhistoria. Detta innebär att intresset i första hand riktas mot verksamheten på sinnessjukhusen och mindre till psykiatrin som vetenskap. Längre fram i avhandlingen utvecklas tesen att en rad göranden i sjukhusets vardag inte har

något som helst stöd i den vetenskapliga psykiatrin. Att ställa praktik mot program öppnar för möjligheten att analysera vad som sades om patienten som objekt och vad som ägde rum i mötet mellan patient och sjukhus.

För att kunna dra slutsatser kring detta möte i termer av normalisering och social styrning används Foucaults maktanalys som ”avhandlingens teoretiska underrede” (s. 16). Men förhållningssättet till denne teoretiker är ”löst” och bygger på lån av vissa centrala tankegångar. Det första gäller maktens karaktär: makt är ett görande, något som utövas och inte något man har. Det är ett växelspel av ojämlika och rörliga relationer där maktutövning och motstånd är varandras förutsättning.

Den andra lånade tankegången bygger på den *disciplinära* maktens karaktär, vilken i första hand syftar till att öka människans herravälde över sig själv. Frihet kan tyckas vara en motsats till makt och disciplin när vi talar om social styrning. Att det inte behöver vara så utvecklas i sociologen Nikolas Rose texter kring det liberala frihetsbegreppet. Frihet medför inte nödvändigtvis mindre styrning, men en annan slags styrning än den repressiva och lydtnadsinriktade. Detta illustreras senare i avhandlingen med exempelvis diskussionen av frigången för skötsamma patienter.

En lågmäld och sofistikerad maktutövning

I kapitlet ”Frihet med villkor” berörs mötet mellan den intagne och sjukhusets regim, vilken består av juridiska regleringar och medicinska rön som i vardagen länkas samman med rutiner, handgrepp och traditioner.

Regimen ändrades givetvis under den period som Eivergård undersöker, även om vissa inslag i vården föreföll seglivade. På ett övergripande plan handlar denna förändring om förhållandet mellan tvingande och frigörande praktiker, där fysiskt tvång och frihetsberövelser kommit att ersättas av reglerade friheter som patienten bör kunna handskas med själv. Detta skall tolkas som en maktutövningsteknik som verkar genom att göra individen fri – alltså inte en minskad maktutövning. Friheten är inte villkorlös, den måste underordnas normaliserande och disciplinerande procedurer. Den får inte hota den sociala och moraliska ordningen utan vara dess garant.

I ”Vetenskapens viktigaste medel” diskuteras arbetet som en disciplinär teknik, just en sådan form av liberal maktutövning som beskrevs i förra kapitlet. Här omtalas och analyseras arbetet som ett redskap i konstruktionen av social normalitet på sjukhuset. Tre teman står här i fokus:

1. synen på arbetet som terapeutisk metod, hur kunde det användas som behandlingsredskap?
2. arbetets normativa funktion, hur bildade arbetet modell för det normala och eftersträvsvärda livet? Hur användes patientens arbetsförmåga i gränsdragningen mellan sjuk/friskt, asocialt/socialt, abnormt/ normalt?
3. arbetet som ett sätt att skapa ordning och kontroll, inte minst bidra till den ekonomiska driften av sjukhusen.

Även om arbetet som anstaltspraktik har en lång kontinuitet från 1800-talets hospital till 1960-talets mentalsjukhus har dess innebörder förändrats. I början av denna period syftade arbetet till att dra patienten in mot anstalten, att inordna patienten i anstaltens universum där det moraliskt goda i att arbeta betonades, fr.o.m. 1940-talet förändrades det så gradvis till att bli alltmer samhällsintegrerande. Arbetet kunde äga rum utanför anstalten i olika former. På detta vis blev gränserna mellan samhället och anstalt suddigare och de terapeutiska insatserna, bl.a. arbetets organisering liknade alltmer det omgivande samhällets. Den här förändringen ska däremot inte tolkas som att graden av frivillighet och frihet med nödvändighet ökade. Lydnadsmomentet blev svårare att identifiera allt eftersom belöningen och löftet om ökad frihet blev betydelsefullare än lydnad och bestraffning.

”Celibatets ordning” är det kapitel som diskuterar hur man på sinnessjukhuset betraktade och hanterade den sexuella kroppen och hur normaliseringssträvanden, makt och motstånd här strålade samman. Nu gällde det inte att aktivera patienten utan tvärtom att dämpa och neutralisera en drift som ansågs ligga inplanterad i människan. Särskilt gällde detta för kvinnorna, vilkas längtan efter närhet och lust genast tolkades som osedlighet.

I slutet av den undersökta perioden ser författaren en förskjutning mot en strategi där den celibatära ordningen ska upprätthållas genom inre kontroll istället för med fysiska medel, vilket stärker det övergripande resonemanget i boken. Den viktigaste gränsen kom inte längre att dras mellan könen utan mellan dem som misslyckades med – och dem som klarade av att anpassa sitt beteende till de friare villkoren.

Friheten på sinnessjukhusen ökar successivt. Detta innebär att maktutövning och styrformer ändrar karaktär. De blir ”mindre brutala, mer lågmälda och sofistikerade” (s. 199); men inte mindre genomgripande.

När grindar och dörrar låstes upp ”fick” inte patienten friheten av anstalten. Friheten var villkorad, gavs i form av en belöning om patienten förmådde uppfylla de skötsamhetsregler som anstalten satte upp. Anstaltens ögon bevakade fortfarande om patienten själv förmådde kontrollera och styra sitt beteende.

Huruvida denna förändring är ett tecken på att den psykiatriska vården har blivit humanare eller om dagens patienter har blivit friare kan inte besvaras. Däremot, sägs det i avhandlingens slutmening, har villkoren ”förändrats på ett sådant sätt att vi – utifrån vår tids perspektiv – gärna uppfattar saken så” (s. 200).

Verklighet, språk och sanning

När jag lägger boken åt sidan efter avslutad läsning minns jag allra bäst den kvinnliga patienten som mot läkarens vilja och uttryckliga förbud lyckades genomdriva köpet av ett par efterlängtrade rosa skor. Författaren vill med sin text lyfta fram och förklara episoder som denna, teoretisera och kontextualisera sinnessjukvårdens till synes många gånger svårförståeliga beslut och handlingar, långt från den psykiatriska vetenskapens program. Men den har inte i första hand ambitionen att skildra detta ur ett patientperspektiv. Istället är det sinnessjukhuset, dess organisation, praktikhistoria och framförallt mötet mellan patient och anstalt som analyseras med hjälp av begrepp som disciplin, frihet och social styrning.

På detta fält finns redan en betydande forskning – både utom och inom vårt ämne. En starkare etnologisk ämnesprofil hade inte skadat. Det hade tydligare markerat vilka eventuella luckor i den befintliga forskningen etnologi och kulturteoretisk forskning kan bidra till att fylla. Även om en del resonemang känns igen från andra liknande studier skall man komma ihåg, att kunskap är en kumulativ process och att vetenskap inte bör utsättas för liknande krav som t.ex. massmedia lever under, att ständigt leverera det nyaste och allra ”senaste”. Däremot ställs ofta kravet på en etnologisk avhandling att den skall producera nya insikter, aha-upplevelser och nytolkningar som perspektiverar befintlig kunskap. Detta erbjuder *Frihetens milda disciplin* på ett kvalificerat och betydelsefullt sätt. Här bekräftas sinnessjukvårdens, idag rätt så osannolika, dåtida behandling av utsatta människor, det maktspråk, maktmisbruk – och de övergrepp som skedde med den goda viljans intentioner. De människoöden som presenteras i texten griper tag i läsaren och illustrerar på ett omedelbart sätt Eivergårdss teoretiska antaganden. Personligen hade jag gärna läst fler utdrag ur journalerna.

I samband med journalerna uppvisas ett gott etnologiskt hantverk i analysen av patienternas beteende. Författaren har öga för att välja ut talande episoder och ”upptäcka” intressanta ordval och språkliga vändningar i läkarens formuleringar. Den etnologiska blicken är aktiverad på ett fruktbart sätt. Som läsare är det som vanligt lätt att önska sig mer av den varan – kanske hade analyserna av materialet kunnat fördjupas ännu mer.

I den källkritiska diskussionen understryks det att journalerna är ett uttryck för journalförfattarens perspektiv och inte en utsaga om patientens sanna eller faktiska egenskaper. En viktig fråga blir hur journaltexten förhåll sig till ”vad som faktiskt ägde rum, till själva ’görandet’ på avdelningarna” (s. 24). Dessutom framhålls att, som ett underliggande källkritiskt perspektiv, det är viktigt att ”poängtera språkets inneboende begränsningar; språk är ett symboliskt system som aldrig identiskt kan gestalta händelser som de ägt rum”. Här separerar författaren språk och händelse tydligt från varandra, vilket jag tolkar som en teoretisk markering, som kan upplevas som inkonsekvent i ljuset av det konstruktivistiska angreppssätt som präglar avhandlingen. Har ”görandet” ett högre sanningsanspråk i och med att det presenteras som inte varande lika behäftat med kulturspecifika normer, värderingar och ”måsten” som journaltexterna? Hur Eivergård tolkar och använder sig av begrepp som verklighet, språk och sanning framstår som något oklart när den ”faktiska vården” får stå inom citationstecken, men formuleringen *vad som faktiskt ägde rum* inte verkar behöva inramas av dessa tecken.

Kanske behöver inte heller ”språkets inneboende begränsningar” ses som just begränsningar i metodologiskt hänseende. Istället skulle dessa begränsningar (dvs. faktumet att det är ett perspektivbundet symboliskt system) kunna stärka en analys som säger sig vilja analysera vilka normaliseringssträvanden som dirigerar en disciplinär styrning. Språket är inte något som bör ses som en källkritisk belastning – något som bör skalas bort för att komma in till sanningens kärna. Språk är också (en) sanning!

Avhandlingens inledning bjuder på ett givande material- och metodavsnitt, framför allt av historiskt journalmaterial, men med intressanta diskussioner av mer generell karaktär. Dock hade jag önskat en mer utvecklad redogörelse för hur det slutliga urvalet av journaltexter har gått till. Varför fastnar författaren för just de händelser som han återger i boken, bland alla de hundratusentals journaler som finns bevarade från de statliga sinnessjukhusen? Vad innebär en ”kritisk

händelse” och på vilket sätt korresponderar dessa med avhandlingens ”problemområden”? Åsytas här de tre ”tematiska områdena” kring regimen och individen, den produktiva patienten och kön och sexualitet? Hur tydligt hade dessa områden utkristalliserats redan innan materialgenomgången tog fart?

Det är i mina ögon lättöverskådligt och läsarvänligt att dela upp en avhandling i ett fåtal rejäla kapitel, men jag saknar en tydligare motivering till varför indelningen baserades på just dessa ”tre tematiska områden”. Det går heller inte att undvika vissa upprepningar på detta sätt. Överblicken över textens struktur hade underlättats om samtliga underrubriker hade funnits med i innehållsförteckningen och gradskillnaden i rubriksättningen inne i texten gjorts större.

Diskurs och kultur – begrepp som gjort sig omöjliga?

Ibland uppfattar jag disciplin-perspektivet som väl snävt och en aning förutsägbart. Hade det varit möjligt att beskriva sinnessjukvården som något annat än ett disciplineringsprojekt, eller åtminstone som något annat också? Kanske hade ord som patientskap, profession, identitetsskapande och identifikation, genusformerande, organisation eller arbetsplats kunnat öppna för parallella förståelser. Samtidigt är det skönt att läsa en etnologisk avhandling som inte spretar åt flera olika teoretiska håll och där en teoretiskt motiverad frågeställning drivs konsekvent genom hela boken. Frågorna kring disciplin, tvång, frivillighet och social styrning diskuteras på ett pedagogiskt och återkommande sätt.

Hur den förändrade anstaltspraxisen hänger ihop med de ”kulturella och sociala normerna” och dessas förändring är betydligt oklarare. Att det existerar ett samband mellan avvikelser, social styrning och sociala/kulturella normer, vet vi. Men hur detta samband i ”praktiken” ser ut och förändras, hade Eivergård med sin etnologiska kompetens kunnat visa ännu tydligare. Här hade han säkerligen kunnat ha större nytta av begreppen ”kultur” och ”kulturell” än vad han själv trott, inte minst för att på ett tydligare sätt contextualisera de normer han ofta hänvisar till.

Givetvis varken kan eller bör Michel Foucaults arbeten förbigås i en studie av detta slag. Detta ”teoretiska underrede” har i avhandlingen förstärkts med Roses tankar om det liberala frihetsbegreppet, sociologisk och idéhistorisk teori om relationen kropp–samhälle och studier av institutioner och dess företrädare. En annan möjlighet hade varit att gå i clinch med diskursbegreppet. I många etnologiska avhandlingar idag används det

rutinmässigt och mindre genomtänkt. Här hade funnits en chans att ”bråka” med begreppet och ställa olika tillämpningar och tolkningar av diskursanalys mot varandra. Istället väljer Mikael Eivergård att helt undvika begreppet.

Frihetens milda disciplin rymmer många tänkvärda och kloka observationer och reflexioner kring genusformering, ”attacker mot könsordningen”. Tyvärr använder den sig i allt för liten grad av den rikhaltiga inomvetenskapliga teoriutvecklingen kring genus som finns idag.

Trots de invändningar som jag här diskuterat vill jag med enfaset framhålla att *Frihetens milda disciplin* är en välskriven, engagerande, klagörande och i många stycken gripande bok. Tack vare sin historiska blick känns den som ett ytterst angeläget bidrag i den uppblåsande debatten om den psykiatriska vårdens framtida utformning. Det är hoppgivande att känna att etnologin på detta sätt har en given plats i det samhälleliga offentliga samtalet.

Karin Salomonsson, Helsingborg/Lund

¹ Inom loppet av några dagar knivhöggs och dödades utrikesminister Anna Lindh på ett varuhus i huvudstaden och kort därefter ett litet barn på sitt dagis. Förövarna sades i båda fallen vara psykiskt sjuka och borde kanske ha fått en annan slags vård.

Carina Sjöholm: *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 2003. 327 s., ill. English summary. ISBN 91-7139-619-5.

I sin reseskildring *Bortom Ural* från 1960-talet berättar den bulgariske författaren Jordan Raditjkov om pojken i den lilla sibiriska staden som greps när han för tolfte gången försökte smita in på en bio för att se en äventyrsfilm om revolutionshjälten Tjapaev. För polisen förklarade han att han inte gillade att Tjapaev drunknar på slutet och att han tyckte det var konstigt att Tjapaev aldrig lärde sig simma. Därför hade han smitit in också på andra biografier för att se om det möjligtvis gick bättre för hjälten där. En annan historia handlar om när befolkningen i den avlägsna byn i Altaj för första gången fick se film, hur de förvirrat letade bakom filmduken för att se vart människorna tog vägen osv. Sägner som dessa är vitt spridda. Vad de visar oss är att det finns många sätt att förstå vad film är och vad det är att gå

på bio, och dessutom att det som idag ter sig självklart inte alltid har varit det.

I sin avhandling *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige* berättar Lundaetnologen Carina Sjöholm historien om hur svenska folket lärde sig vad film är och vad det innebär att gå på bio. Bokens tema är hur en ny teknisk, social och kulturell praktik institutionaliserades. Bioepokens inledning är 1920-tal, en turbulent tid med klasskamp, arbetslöshet, passlagar, motbok, kvinnlig rösträtt. Sedan följer institutionaliseringens centrala fas under 1940- och -50-talen, med beredskap och ransonering, tillväxt och framtidstro. Det är nu bio blir vanligt och okontroversiellt. Mängder av svenskar går på bio och ser film av alla de slag. 1956 noterades hela 80 miljoner besök på 2 500 biografier! Inget land i 50-talets Europa hade fler biografier. Den sista fasen i historien är trivialiseringen, när bio inte längre är så angeläget. Mellan 1957 och 1963 minskar biobesöken med 53 %. Nu är det rekordår och miljonprogram och med tv:n flyttar filmen in i hemmen och familjiserar.

Centrum i Sjöholms berättelse är alltså 1940- och -50-talen, när bio blir ”rum för drömmar i folkhemmets Sverige”. Biogäandets svenska historia tecknar hon med hjälp av ett omfattande och polyfont material: frågelistsvar, intervjuer med filmintresserade och samlare, filmtidningar, skönlitteratur, utredningar och debattartiklar om film, bio och ungdomars nöjen. En del av materialet är samtida, annat är minnen återberättade långt efteråt.

Bokens disposition följer direkt ur titeln. Efter inledande teoretiska och metodiska överväganden, följer en kort filmhistorisk översikt, där biosalongernas historia och funktioner utreds, liksom biogäandets bakgrund, utbredning och omfattning. Huvudtexten är kapitlet ”Att gå på bio”. Här finns avsnitt om filmstjärnetidningar och filmdrömmar, filmstjärnors betydelse för mode, frisyrier och kroppar, om samlare av film och föremål runt film och bio. Allt detta hör bokstavligen till föreställningen, uppbyggandet av en spänning som bion kunde förlösa. På väg till bion diskuteras sedan teman som urbanisering, ungdomars erövring av offentliga rum, förflyttningars betydelse, skillnader mellan land och stad, relationen mellan vad som visades på film och biobesökarnas egen verklighet.

När vi så kommer till bion får vi lära oss om olika slags biosalonger, uppladdningen inför filmen, reklamfilmerna, godisätandet, var man sitter och hur man beter sig. Här möter vi reaktioner på den moderna tidens insteg i de ungas värld, diskussioner om publikens fostran, filmtidskrifter och bildning genom film. Här finns också